

Branko Tošović (Grac)

ĆUPRIJINI okupacijski dani

Rad se sastoji od dva dijela. U prvom se daju osnovne informacije o romanu NA DRINI ĆUPRIJA i o tome kako je on nastao u vrijeme okupacije Beograda, a u drugom o životu i radu Iva Andrića u periodu od 1941. do 1944.

0. Najpoznatiji Andrićev roman izašao je u martu 1945. godine sa širim naslovom: NA DRINI ĆUPRIJA (VIŠEGRADSKA HRONIKA). Knjigu je objavila novoformirana beogradska izdavačka kuća Prosveta kao prvu publikaciju u tek osnovanoj biblioteci Jugoslovenski pisci, i to u tiražu od 5.500 primjeraka.¹

1. Kada je odlučivao o naslovu, Andrić se dvoumio između više varijanata. U jednoj od njih on je naslov „višestruko precrtao pa ga priređivač nije mogao raščitati. Izvesno je, ipak da nije glasilo NA DRINI ĆUPRIJA“ (Tartalja 2008: 10). Tvrdnju „Sadašnji naslov dao je priređivač imajući u vidu nazive kojima se u klasičnoj filologiji imenuje hipotetično prvobitno jezgro starih velikih epova“ (Tartalja 2008: 10) demantuje sam Andrić u razgovoru sa Ljubom Jandrićem

jer ističe da se u izboru oslonio na jednu narodnu muslimansku pjesmu:

Pošto smo se dogovorili o svemu, pitam Andrića kako je nastao naslov njegovog najčuvenijeg romana NA DRINI ĆUPRIJA.

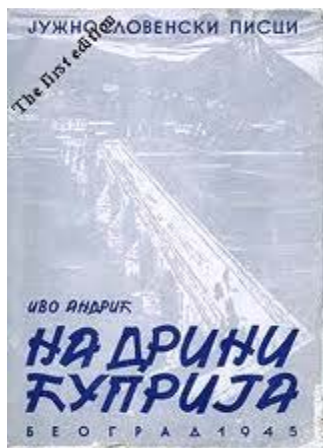
– U pitanju je stih uzet iz jedne muslimanske narodne pesme koja govori o zidanju višegradske ćuprije:

Pa ti hajde gradu Višegradu
Da se gradi **na Drini ćuprija**.

Pa me podsjeća na narodnu pjesmu o Mehmed-paši Sokoloviću i njegovoj zadužbini.

Na moju molbu, on mi u olovku govori stihove ove pjesme koju zna napamet:

„Mehmed-paša tri cara dvorio...
Pa on stao misli premissljati...
Sve mislio na jedno smislio,

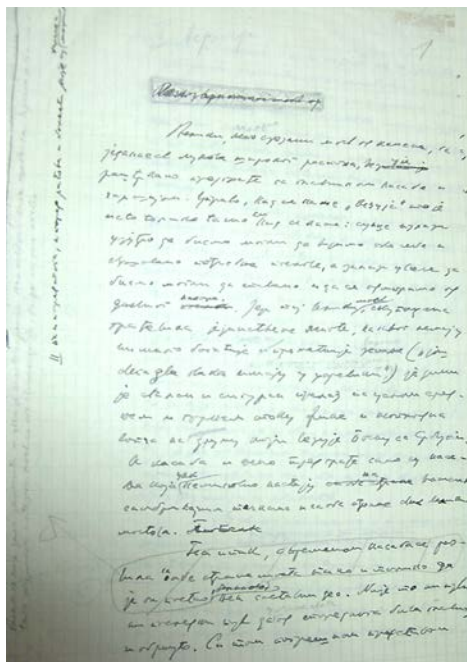
Илуст. 1:
Naslovna strana prvog
izdanja (ZIA-www)

¹ Drugo i treće izdanje izašlo je u Sarajevu. Nakon drugog izdanja (1946) Andrić je dobio nagradu Komiteta za kulturu i umjetnost Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

Da će gradit po Bosni haire,
Ponajprije **na Drini ćupriju**“.

Ja sam tu pesmu čuo od starih žena iz Višegrada, a docnije sam je našao, čini mi se, kod Koste Hermana u njegovoj zbirci. Mada je pomalo okamenjen i statičan, ovaj stih potpuno odgovara duhu našeg jezika i prikladan je za naslov (Jandrić 1982: 119).²

2. Prva, kraća verzija NA DRINI ĆUPRIJE ispisana ćirilicom nalazi se u sarajevskom Muzeju književnosti.³ Evo kako izgleda početak teksta (snimili smo je prilikom posjete Muzeju 2. septembra 2008):

Ilustr. 2: Prva strana rukopisne verzije romana

3. Do štampanja romana došlo je na taj način što se direktor Prosvete, pisac Čedomir Minderović obratio Andriću sa molbom da predloži jedan ruko-

² Na pitanje da li se mučio prilikom izbora naslova za druga svoja djela Andrić je ovako odgovorio: „Kako za koje. Ali nije mi bilo lako. Napisati, to još i nekako, ali pronaći pravi naslov, to je vazda bio mučan i nezahvalan posao. Najviše sam se napatilo sa pesma-ma. Naći naslov za pesmu – to je za me bila nerešiva zagonetka. Prekraćivao sam sebi muke na taj način što sam najčešće odustajao od naslova... Što se tiče romana i pripove-daka, trudio sam se da naslov proizlazi iz dela, a to se ne postiže baš tako lako. Oko nekih naslova namučio sam se da bog sačuva. Tako, na primer, imao sam u početku nameru da PROKLETOJ AVLIJI dam drugačiji naziv: DŽEM, ili možda DŽEM SULTAN. Pa nisam. Možda je i bolje ovako... Naslov treba srezati tako da stoji svima dostupan i da se podastre pod oči, kao kućni prag“ (Jandrić 1982: 120).

³ Tekstološku analizu tog rukopisa izvršio je Ivo Tartalja (2008).

pis za objavljivanje, a Andrić je izabrao NA DRINI ĆUPRIJU (Popović 1991: 75).⁴ Naslovnu stranu izradio je Ismet Mujezinović (1907–1984), poznati jugoslovenski likovni umjetnik.

Interesantne su tri autorove posvete na poklonjenim primjercima romana. Jednu je uputio Isidori Sekulić (1877–1958): *Gđi Isidori Sekulić sa zahvalnim sećanjem i dobrim željama aprila 1945.* Ispred ove rečenice citirane su riječi M. Baresa: *Azija u mojoj duši* (Popović 1991: 75). Druga posveta sarajevskom piscu i publicisti, uredniku časopisa ŽIVOT i direktoru izdavačkog preduzeća Svjetlost Marku Markoviću (1896–1961) došla je mjesec kasnije i imala širi karakter:

Dragom Marku Markoviću sa drugarskim pozdravom i porukom: 1) Sve su Drine ovoga sveta krive; 2) Nikad se one neće moći sve ni potpuno ispraviti; 3) Nikad ne smemo prestati da ih ispravljamo (Popović 1991: 75).

Ovu posvetu Andrić je očigledno povezao sa činjenicom da je Marko Marković autor zbirke pripovjedaka KRIVA DRINA, koja je izašla u Sarajevu 1935. i iste godina dobila nagradu SAN⁵. Treća posveta stoji na knjizi poklonjenoj Ljubu Jandriću i glasi: *Sve su knjige ovoga sveta budući prah i pepeo, a mi smo njihovi tvorci* (Jandrić 1982: 125).

4. NA DRINI ĆUPRIJA je nastala tokom Drugog svjetskog rata, koji je Andrić proveo u Beogradu i Sokobanji. Prema DNEVNIKU koji je Andrić vodio u Sokobanji i koji se nalazi u njegovom arhivu u SANU roman je počeo da piše 1942. godine, a nastao je iz odlomka koji je nazvao *Na kapiji*. Pisac je u RATNOM DNEVNIKU ostavio i zabilješku *Pisano u Soko Banji 1942. g.* Naknadno prekucani dio te strane snimili smo u Arhivu SANU 26. oktobra 2011. godine:

⁴ Prvi prevod romana izašao je 1947. na mađarskom u Budimpešti, a preveo ga je Zoltan Čuka (Zoltan Csuka). Slijedio je prevod na bugarski (1948) i češki. Zatim je došlo i prvo izdanje na njemačkom, u Cirihu (1953), a onda (1956) na francuskom, ruskom i poljskom. Djelo je prevedeno na 45 jezika: albanski, arapski, baskijski, bjeloruski, bugarski, češki, danski, engleski, estonski, finski, francuski, galicijski, grčki, gruzijski, hebrejski, hindi, holandski, islandski, italijanski, japanski, katalonski, kazaški, kineski, korejski, letonski, litvanski, mađarski, makedonski, moldavski, mongolski, njemački, norveški, persijski, poljski, portugalski, rumunski, ruski, slovački, slovenački, španski, švedski, turski, ukrajinski, urdu, vijetnamski (podatke smo dobili iz Zadrugbine I. Andrića, tačnije od Žanete Đukić Perišić). U ovome spisku nalazi se devet slovenskih jezika: bjeloruski, bugarski, češki, makedonski, poljski, ruski, slovački, slovenački, ukrajinski.

⁵ KRIVA DRINA: pripovetke Marka Markovića. Pogovor Borivoja Jevtića; umetnička oprema Romana Petrovića. Sarajevo: Grupa sarajevskih književnika, 1935, 203 s.

Na kapiji Pisano u Soko Banji 1942 g.
 /precrtano, a sa strane napomena:/ Unec 9.I.43 g.
 Djacima ti se uvek pridružio poneki od njihovih drugova iz
 detinjstva, koji je zajedno sa njima učio⁽⁻⁾ osnovnu školu
 (ovde) u-kasabi pa posle ostao u kasabi kao šegrt ili sitan
 pisar u opštini ili nekom preduzeću. Ti su mladići obično odva-
 jali od tog društva, bilo svojom grubom ironijom bilo neprijat-
 nim ćutanjem. Oni su čas preterano i neiskreno podvlačili u
 govoru svoju prostotu i neukost u poređenju sa srećnijim
 drugovima, čas ih opet jetko ismejavali sa visine svoga nezna-
 nja. I u jednom i u drugom slučaju zavist je tekoreći-vidna-pak-
 cele-t odisala iz njih kao gotovo vidna i opipljiva snaga. Al
 mladost još lako podnosi prisustvo i najgorih negova i živi i
 kreće se slobodno i bezbrižno pored njih.
 /Napomena:/ Od ovog je nastala
 Na Drini ćuprija.

Ilustr. 3: Odlomak *Na kapiji*

Za našu analizu bitno je ono što je ispod toga odlomka napisano: /*Napome-
na:/ Od ovog je nastala NA DRINI ĆUPRIJA.*⁶ Iz ovih riječi proizilazi da je segment
Na kapiji predstavljao polazište za Andrićev roman. Ostaje, međutim, nejasno
 da li je to bila samo duhovna polazna tačka ili (i) hronološka. U konačnoj verziji
 taj je odlomak ovako uklopljen u završni dio XVIII poglavlja⁷:

*Kapija je glavno mesto njihovih sastanaka. Tu se iskupljaju posle večere. I u mraku,
 pod zvezdama ih na mesečini, u mirnoj noći, nad hučnom rekom, odjekuju njihove
 pesme, šale, glasni razgovori i beskrajne prepirke, nove, smeje, naivne, iskrene i bez-
 obzirne.*

*Sa đacima su tu redovno i njihovi drugovi iz detinjstva koji su zajedno s njima učili
 ovde osnovnu školu pa posle ostali u kasabi kao šegrti, trgovački pomoćnici, sitni
 pisari u opštini ili nekom preduzeću. Njih ima dve vrste. Jedni su zadovoljni svojom
 sudbinom i životom kasabe u kojoj će ostati da vek vekuju. Oni sa ljubopitstvom i
 simpatijom gledaju svoje školovane drugove, dive im se, ne poredeći se nikad sa nji-
 ma; i bez najmanje surevnjivosti učestvuju u njihovom razvitku i usponu. Drugi su
 nepomireni sa životom u kasabi na koji su sticajem prilika osuđeni, željni nečeg što
 smatraju višim i boljim a što im se izmaklo i što im sa svakim danom postaje sve
 dalje i nedostižnije. Iako i dalje druguju sa svojim drugovima studentima, ti mladići
 obično se odvajaju od ovih svojih školovanih vršnjaka, bilo svojom grubom ironijom,
 bilo neprijatnim ćutanjem. Oni ne mogu kao jednaki da učestvuju u svima njihovim
 razgovorima. Zato, mučeni stalno osećanjem svoje nedoraslosti, oni čas pretera-
 no i neiskreno podvlače u govoru svoju prostotu i neukost, u poređenju sa sreć-
 nijim drugovima, čas se opet jetko svemu podsmevaju sa visine svoga nezna-
 nja. I u jednom i u drugom slučaju, zavist odiše iz njih kao gotovo vidna i oset-*

⁶ O tome v. takođe Peković/Kljakić 2012: 37–39.

⁷ Roman ima ukupno 24 poglavlja. Najveće je VII, koje čini 7,54% djela, slijedi XIX – 6,98%, XIII i XXIII – 6,42%, IV – 5,59%, XXI i XXIV – 5,03%, dok je najmanje II i XXII – 1,96%. Tekst sadrži 115.115 pojava, 541.281 znakova bez razmaka. Objavljeno je na 352 stranice čistog teksta (bez korica, rječnika i tehničkih strana), prema formatu SABRANIH DELA (Andrić 1981).

na snaga. Ali mladost još lako podnosi prisustvo i najgorih nagona i živi i kreće se slobodno i bezbrižno između njih.

Ovo se poglavlje ovako završava:

Ovaj naraštaj, koji sada pretresa filozofska, društvena i politička pitanja na kapiji, pod zvezdama, iznad vode, samo je bogatiji iluzijama; inače u svemu sličan drugima. I on ima osećanje i da pali prve vatre jedne nove civilizacije i da gasi poslednje plamenove druge, koja dogoreva. Ono što bi se za njih naročito moglo kazati, to je: da nije bilo odavno pokoljenja koje je više i smelije maštalo i govorilo o životu, uživanju, i slobodi, a koje je manje imalo od života, gore stradalo, teže robovalo i više ginulo nego što će stradati, robovati i ginuti ovo. Ali za tih letnjih dana 1913. godine sve je to bilo još u smelim ali neodređenim nagoveštajima. Sve je izgledalo kao uzbudljiva i nova igra na ovom drevnom mostu koji se na mesečini julskih noći belasao čist, mlad i nepromenljiv, a savršeno lep i jak, jači od svega što vreme može da donese i ljudi da smisle i učine.⁸

⁸ Autorovo priznanje o polazištu i uz to navođenje datuma pisanja tumači se u kritici na razne načine. Navešćemo tri primjera.

Ivo Tartalja ističe da pišćev zapis na kraju knjige: „*Beograd, juli 1942 – decembar 1943*“ upućuje na pretpostavku da je i početna vezija, koju on naziva „*Pra-Ćuprijom*“, napisana 1942. godine, neposredno prije nastanka cjelovitog romana. U vezi sa navedenom zabilješkom Tartalja ističe da se „[...] ne može isključiti mogućnost da je pisac, određujući začetak svog romana imao u vidu samo konačnu verziju celovitog dela i da je u svom sećanju na letnja okupljanja omladinaca iz njegove generacije na kapiji mosta video duhovnu podlogu velikog vraćanja u prošlost, poreklo svoje široke teme, a ne baš sam prvi početak pisanja [...] U prilog drukčijoj pretpostavci, da je sačuvana kratka verzija dosta starija, nastala u danima Andrićevog boravljenja u inostranstvu na diplomatskim dužnostima, išla bi uzgredna, kasnije izostavljena, procena pripovedačeva, da potpunu i jasnu siluetu rodnog mosta mogu sagledati samo oni koji napuste svoju kasabu, da se nikad više ne vrate u nju, i nose je u sećanju živeći negde daleko u tuđini. Ta izjava pripada nizu sličnih pojedinosti u autobiografskom tonu, koje će u konačnoj verziji romana biti odstranjene. Takva pripovedačeva vizura, ipak, mogla bi biti i fiktivna, kao što je nesumnjivo fiktivna bila izjava (na stranici 19) da pričanje teče u prvim godinama XX veka. Uostalom, stara zamisao ili prvi fragmenti spisa 'Pra-Ćuprija' mogli su odista biti skicirani u danima pišćevog boravka u inostranstvu, a da spis – noseći njihove tragove – bude uobličen mnogo docnije“ (Tartalja 2008: 7–8).

Galina Tvaranivič pretpostavlja da bilješka „*Beograd, jul – decembar 1943*“ nije označavala vreme pisanja romana: „U konkretnom slučaju, lakonska beleška značila je nešto mnogo više – širenje nacizma u središtu Evrope, progon, smrt i – borbu protiv fašizma, narodni gnev, otpor. Tako se obogaćivala struktura romana. Jedan jugoslovenski tumač Andrićevog dela ponudio je nekoliko varijanti tumačenja završnog akorda romana. Prvo: ja pišem u jednom vremenu, ali opisujem drugo. Dalje: pišem u samom centru ratnog pakla, ali opisujem četiri veka iz prošlosti, u kojoj su ratne godine samo mnogobrojne i prolazne tačke. I još: pišem u jednom tragičnom vremenu, ali opisujem tragiku prošlih vremena, što poništava patetiku bilo koje pojedinačne ljudske tragedije. Takva motivacija ima psihološko opravdanje. Međutim, u Andrićevom bavljenju istorijskom temom nije reč o bekstvu u prošlost, niti o pokušaju da se 'haos jednog vremena

5. Malo ima podataka o tome kako su nastali drugi dijelovi romana. Jedna od epizoda izaziva posebnu pažnju – jezivi opis nabijana Radislava na kolac. Andrić je u razgovoru sa Ljubom Jadrićem iznio neke detalje u vezi sa tim. Konstataciju da se takva teška slika rijetko nalazi u svjetskoj književnosti i pitanje gdje je našao motiv za tu scenu Andrić je ovako pokomentarisao:

– *Da [...] u pravu ste, to je težak prizor. Samo da znate: nisu pisci ti koji izmišljaju stravu i užas na ovome svetu... Ja sam čitao Popovićevu knjigu o hajducima,⁹ slušao sam mnoga pričanja o tome iz usta starijeg sveta, proučavao sam i mnoge putopise, arhivsku građu i izvore o Bosni iz toga doba, a i neke francuske pisce koji su pisali o tome, i štošta drugo. I kod Čokorila i Pamučine, poznatih letopisaca, pominju se nabijanja na kolac. Jednom sam vam kazao da su postojala dva opisa nabijanja na kolac. Po savetu nekih prijatelja – među njima Aleksandra Belića, Milice Babić i još nekih – promenio sam prvi opis i uneo drugi, nešto blažu verziju. Ali tada nisam mogao ni da spavam ni da jedem, pa sam ostao pri svome* (Jandrić 1982: 120–121).

Nakon što je Jandrić dodao da je pisac vjerovatno čitao kako je mučen i nabijen na kolac Sulejman el Helebija, atentator na generala Klebera, guvernera Egipta Andrić je rekao:

Čitao sam to, kako da nisam – reče. – A o uticajima nikada se ne treba raspitivati kod pisca (Jandrić 1982: 122).

iznoseći širi stav o ugledanju na druge književnike:

Nije loše ugledati se, samo čovek u tome treba da zna meru i da vazda ima na umu svoj put i svoje opredeljenje. Nije nikakva sramota ugledati se na ovog ili onog pisca, na ovo ili ono delo. I Gete je to priznao Ekermanu. Ali, još jednom ću vam reći, treba u pravi čas osetiti kad se morate osloboditi tuđeg uticaja i sami isplivati na obalu (Jandrić 1982: 122).

Ovdje je Jandrić unio svoj komentar:

Nisam mu [Andriću], međutim, htio da kažem da je upravo scena nabijanja na kolac navela pristrasnu M. Đ. Topalović da u štokholmskom JUGOSLAVENU proizvoljno i na način gori od ciničnog nazove Andrića ništa manje, već – plagijatorom (Jandrić 1982: 122).

Da je reakcija nekih čitalaca na ovu scenu bila odbojna, pokazuje sljedeći detalj iz razgovora Andrića i Jandrića:

Mnogo godina docnije – pričao mi je Andrić o jednoj drugoj prilici – pronašao sam u jednoj beogradskoj antikvarnici primerak svoje knjige NA DRINI ČUPRIJA. Na margini, u onom delu gde se opisuje nabijanje na kolac, pročitao sam reči ispisane tankim

zagluši haosom drugog'. U Andrićevom okretanju istoriji vide se čemer i stradanje koji bi se mogli umanjiti suzama ili krikom, ali je bol toliki da suza i glasa nema" (Tvaranović 1991: 199).

Vladimir Dedijer žali što je u Andrićevim sabranim djelima iz 1963. godine ova napomena izostala, iako je bila objavljena u prvom izdanju 1945 (Dedijer 1979: 50–51).

⁹ Ima u vidu publikaciju Dušana J. Popovića O HAJDUCIMA, knj. I–II, Beograd, 1930–1931.

ženskim rukopisom: „Grozni čoveče!“ Moram priznati, nije mi bilo prijatno. Ali, šta ćete, svireposti je bilo svugde, ja je nisam izmislio (Jandrić 1982: 121).

Drugom prilikom razgovor je opet skrenut na istu scenu (bilo je to na putu za Neum, kada su pisac i njegov sagovornik svratili u „Andrićevu kafanu“). Iznoseći sjećaja na Milicu Babić, koja je bila njegov prvi književni kritičar, Andrić ističe da je predlagala ublažavanje opisa svireposti u sceni nabijanja Radisava na kolac, što on nije prihvatio.

– Moja Milica – priča Andrić, sjećajući se kako je sa njom često svraćao u ovu kafanu – bila je pametna i u svemu dobra; ona nije bila žena kojoj jezik gnezdo gradi. Posedovala je istančan osećaj za umetnost; ona je bila moj prvi književni kritičar: pre štampanja, uvek bih joj davao svoje tekstove na čitanje; stidljivo mi je iznosila primedbe koje su, obično, bile jednostavne, ali veoma korisne i mnoge sam prihvatio... Sećam se, nisam je poslušao kad je predložila da ublažim onaj opis nabijanja na kolac u romanu NA DRINI ĆUPRIJA, ali ni ona nije mnogo insistirala na tome (Jandrić 1982: 426).

6. U aprilu 1942. Andrić je priveo kraju i drugi veliki roman – TRAVNIČKU HRONIKU.¹⁰

Prema pisanju Koste Dimitrijevića Andrić je „pred kraj drugog svetskog rata okončavao rad na romanu hronici NA DRINI ĆUPRIJA“ i s tim u vezi navodi neke detalje o tome (Dimitrijević 1981: 62).

Postoje svedočanstva da je ovaj roman, kao i ostala dva koja su nastajala u doba „propasti i sramote“ našeg naroda, Andrić najpre čitao u Mišarskoj ulici br. 10 svojim odanim prijateljima Milici i Nenadu Jovanoviću. „Onda bi započinjali razgovori, primedbe, pohvale“, seća se Milica Zajcev-Darić. „Nailazile bi asocijacije...“ Nekada bi se ove sedeljke kod Jovanovićevih produžavale nailaskom književnika Veljka Petrovića ili glumca Milivoja Živanovića do kasno u noć. Ali, kada bi se okupilo veće društvo, odmah posle posluženog čaja, Andrić bi sa nekim izgovorom odlazio i predavao se usamljeničkom bdenju nad svojim rukopisima (Dimitrijević 1981: 64).

U razgovoru sa Kostom Dimitrijevićem Andrić je kratko govorio o nastanku romana:

Vidite, sve je na svetu most: i osmeh, i uzdah i pogled. Sve na svetu želi da bude premošćeno, da se nađe druga obala. To je težnja da se s drugim ljudima sporazume... Da, mogu reći da je most bio jedina moja inspiracija za ovo delo. Još u detinjstvu, on je svojom impozantnošću nadahnuo moju maštu i decenijama sam o toj temi razmišljao... Zatim, mene su oduvek zanimali ljudski graditeljski naponi, jer čovek kao i priroda, stalno nešto podiže i ruši. A pri podizanju građevina, dolazi do izražaja sva lepota, veličina i tragika ljudskih napora na zemlji. Eto, tu su koreni mog

¹⁰ To potvrđuje i Hadžihasanović 2006: 143. Radovan Popović piše: „Postao je još bojažljiviji, ćutljiviji, nepoverljiviji, ali uporan da napiše svoje zamišljene knjige. Tako je 1942, posle petnaestogodišnjeg nošenja u sebi Travnika i njegovih konzulskih vremena, posle višegodišnjeg traganja za ovim konzulima u bečkim, pariskim i drugim arhivama, završio TRAVNIČKU HRONIKU (KONZULSKA VREMENA)“ (Popović 1992: 150).

nadahnuća za ovo delo. A za njegov nastanak mogu reći da mi je mnogo pomogao i živi govor naroda ovog kraja (Dimitrijević 1981: 64).

Andrić ističe da je NA DRINA ČUPRIJU pisao dosta lako:

Pisanje je išlo, koliko se sećam, u nadahnuću, veoma lako i brzo, jer mi je gradnja bila poznata, a u stvaranju umetničkog dela, svakad ističem, učestvuje i trenutak nesvesnog, više nego što mislimo... (Dimitrijević 1981: 64–65).

Međutim, u jednom drugom dijelu razgovora ukazuje na težinu pripeme teksta, kao i drugih, u to vrijeme:

Rad na mojim hronikama o mostu na Drini i „konzulskim vremenima“ Travnika, kao i na romanu GOSPODICA, bio je težak i mučan, ali ja sam uporno pisao, želeći da na neki način olakšam sebi u onom čudu i pokoru koji je zadesio naš narod. I zato kad me pitaju od kakve bolesti bolujem, često kažem: „Bolujem od dva rata koje sam preživeo“... (Dimitrijević 2010: 96).

Andrić je dodao da tada nije mislio da će njegova djela nastala za vrijeme rata, kad je bio dosta usamljen i živio teško, ugledati svjetlost dana i dobiti velika priznanja. O tome je govorio i Ljubu Jandriću.

Uveče, poslije večere, dok smo šetali obalom Miljacke, pričao mi je kako je u Beogradu pod okupacijom pisao roman NA DRINI ČUPRIJA. Vidjelo se da o tome govori teška srca.

Roman NA DRINI ČUPRIJA pisao sam u razrušenom Beogradu, u vreme kada ne bih dao ni dve pare za rođeni život. Nikada nisam verovao da ću živ dočekati kraj rata. Pišući stranicu za stranicom, imao sam osećaj da će već iste noći bomba pogoditi kuću u kojoj sam živio i pisao i razneti moje rukopise. Svaki put kad bih seo za sto – glava mi je bila u torbi. Da, bilo je to vreme kad sam samotovao, ćutao i pisao. Tada sam i došao do zaključka da su knjige slaba uteha za zlo i nesreću svake vrste, i da je čovek katkad – bar za izvesno vreme prisiljen da i muku prihvati kao pribežište. To što sam tada saznao, više zahvaljujući instinktu nego razumu, čuvao sam u sebi kao što majka čuva dete u utrobi, kao što pčele čuvaju maticu. Docnije sam se uverio u to da čovek, čim oseti da u sebi nosi neku vrednost, pokušava da to na roditeljski način pazi, zaštititi i sakrije mu trag.

Da, mučni i neizvesni bili su moji dani provedeni za vreme okupacije u Beogradu. Pisanje je bilo sve što mi je ostajalo od života. Pa i to je jedva bilo moguće. Živelo se od danas do sutra, i niko nije verovao da će idućeg jutra živ osvanuti. Činilo mi se da to što pišem nikad neće ugledati svetlost dana i da će nestati u ruševinama. A moglo se, eto, i to dogoditi. Po čemu bih ja onda ostao u našoj književnosti? Po nekoliko pri-povedaka i pesama objavljenih pre rata. I to bi bilo sve (Jandrić 1982: 161–162).

7. U vremenu od 1941. do 1945, kada je roman NA DRINI ČUPRIJA objavljen Andrić je živio i radio u Beogradu i Sokobanji.¹¹ Prije toga boravio je u Berlinu,

¹¹ Iz Andrićevih dnevnih zapisa pouzdano saznajemo tačno vrijeme boravka u Sokobanji: od 10. jula do 4. oktobra 1942 i Beogradu: od 18. aprila do 18. septembra 1944. godine. Podatak o mjestu boravka u vrijeme okupacije daju takođe rijetka sačuvana i dostupna pisma Vere Stojić upućene Andriću iz (a) Beograda 16. avgusta 1941 i (b) Sokobanje 20. avgusta i 15. septembra 1942 (objavljena su u Karaulac 2000: 400–

do 7. aprila 1941 kada je prisilno sa kompletnim jugoslovenskim diplomatskim osobljem upućen preko Konstance i Švajcarske za Beograd, u koji je stigao 1. juna u četiri sata ujutru. Na beogradskoj željezničkoj stanici dio diplomata bio je uhapšen, a Andrić se smjestio kod advokata Brane Milenkovića u Prizrenskoj 9/I (iznad Zelenog venca)¹² i tu ostao do oslobođenja Beograda 20. oktobra 1944.

402). O tim danima piše i Radovan Popović: „U jesen odlazi u Sokobanju. Druži se sa jednim od viđenijih nadrealista, Aleksandrom Vučom i slikarom Dušanom Miškovićem, koji takođe tamo borave. Mišković ga i portretiše. U Ozrenskom sanatorijumu Andrić obilazi obolelog pesnika boema Raku Drainca“ (Popović 1991: 72). Andrićeve posjete ovom književniku opisuje i Predrag Palavestra: „Posećivao je bolesnog književnika Radeta Drainca koji se lečio u Sanatorijumu na Ozrenu. Jednoga dana u ruksaku mu je doneo pečeno pile i litar mleka. Prkosni vođa srpske boemije, kafanski *'bandit i pesnik'*, po Andrićevim rečima, *plakao je od neke melanholične opuštenosti, a na licu su mu se videli tragovi tuberkuloze kojoj je docnije i podlegao*“ (Palavestra 1998: 22). Palavestra dodaje da je Andrić iz Sokobanje povremeno slao dopisnice prijateljima, između ostalih i Veri Stojić, mnogo je šetao, slušao i gledao ljude, čitao i dosta pisao. Ovaj kritičar ističe da je pisac u to vrijeme najčešće čitao Getea. Zatim dodaje da je Andrić uporedo radio na romanu NA DRINI ĆUPRIJA I GOSPODICA, kao i na pripovijeci JELENA, ŽENA KOJE NEMA, u kojoj su „pribeležene i skice za čudnu i lepu pripovetku JELENA, ŽENA KOJE NEMA, sa čijom je senkom Andrić dugo putovao po svetu u svome prigušenom romantičnom usamljeničkom nemiru“ (Palavestra 1998: 22). U Sokobanji je napisao i pripovijetku ZEKO. Za rečenicu iz toga teksta *Zar vredi zbog Bosne plakati* Predrag Palavestra pretpostavlja da predstavlja „daleki odjek teških i bolnih razgovora što ih je tada u Sokobanji vodio sa nekim izbeglicama iz Bosne“ (Palavestra 1998: 22). U nastavku ovaj kritičar zaključuje da Andrićeve bilješke iz Sokobanje nastale 1942. godine svjedoče o gustom unutrašnjem životu pisca naviknutog na život i rad u samoći, od mladosti upućenog na samotničke „razgovore sa samim sobom“ (Palavestra 1998: 22). Pri tome izdvaja sljedeće momente: „Posebno je jak Andrićev doživljaj prirode koji otkriva duboke i snažne emocije pokrivene maskom i ćutanjem kakvo se silovito i gotovo vulkanski oslobađa pri pisanju, kada započinje njegov pravi i izravni odnos sa svetom i dijalog sa drugim ljudima. Neki zapisi iz DNEVNIKA idu među građu koju je Andrić nazivao za pisca: tu spadaju skice, prizori, lica, rasuti i nepovezani likovi, slike uhvaćene u prolazu. Drugi zapisi deo su njegovog trajnog monologa pred samim sobom, razgovora sa svojim pravim ja (*'ja-za-sebe'*), u kome se pri svakom susretu sa svetom pokreću mirne i moćne reke tihog razmišljanja u s e b i, kroz koje zrači čitavo njegovo biće, ogrnuto osamom i kada je u žiži najbučnijih, najživljih, pa i dramatičnih zbivanja. Tu se kriju vredni, ponekad i vrlo dragoceni, podaci i svedočanstva o psihološkom sklopu Andrićeve ličnosti, kao i mnoga rečita svedočanstva iz radionice pisca, naznake o njegovom odnosu prema okolini, okruženju, sredini, istoriji, iz kojeg je neprimetno rasla i uobličavala se njegova velika književna galaksija“ (Palavestra 1998: 23). U Sokobanji je Andriću prijala klima, osjećao se bezbijedno. U njoj je rado meditirao.

¹² Taj događaj ovako opisuje Leposava Bela Pavlović: „Najzad je jedan oficir došao i glasno upitao ko od prisutnih može i hoće da primi kod sebe na stanovanje jednog ili

Radovan Popović piše da je Brane Milenković imao komforan stan na prvom spratu u kome su živjeli on, njegova majka i neudata sestra. „Andrić ovde provodi dane okupacije – povučeno živi, pišući svoje knjige, retko izlazi i nalazi se s još redim prijateljima i poznanicima“ (Popović 1992: 149).

Leposava Lepa Pavlović ističe ove detalje vezane za stanovanje Iva Andrića kod Milenkovića:

„Skroman po prirodi, proveo je ceo rat potpuno povučeno – ali ne i bedno u nekoj mračnoj sobici, kao što su to neki njegovi biografi napisali. Tačno je da je živio u zajedničkom stanu, ali su mu u tom stanu bile ustupljene dve lepe sobe, svetle i

više njih iz voza. Svi prisutni na peronu podigli su ruku. *‘Neka svaki pride’*, nastavio je oficir, *‘i prijavi ime, prezime i srodstvo ili prijateljstvo onoga koga će da primi, uz izjavu da za dotičnu osobu garantuje, i da odgovara za celu kuću u koju će biti smešten’*. I ta je procedura trajala prilično dugo. Najzad su vrata na vagonu otključana. Nastalo je prozivanje, ne po azbučnom redu već prema spisku, onako kako se za koga ko javljao oficiru koji je za jednim stolom sedeo kraj vagona. Jedan po jedan, svaki prozvani je silazio s voza; sa svojom porodicom ili prijateljem, uz pratnju jednog nemačkog vojnika i osobe koja je odgovarala za kuću u kojoj će stanovati, usmeravao se polako i čuteći ka izlazu iz stanice. Vladala je nekakva čudna tišina. Svaki je svoga grozničavo očekivao, jer između prozivki prolazilo je i po čitavih pola sata. Andrićevo ime bilo je ubeleženo negde na polovini spiska. Za njega se javio njegov stari prijatelj, poznati beogradski advokat Brana Milenković koji je stanovao sa svojom sestrom i starom majkom u Prizrenskoj ulici broj 7. Sačekao ga je i odveo svojoj kući. Naš Milan prozvan je skoro pred kraj“ (Pavlović 1998: 143). Prema kazivanju Leposave Lepe Pavlović Andrić je odmah po dolasku nastojao da pomogne diplomatama koji su se našli u nevolji: „Počeo je odmah revnosno da obilazi porodice odvedenih. Gledao je, koliko god je mogao, neke i finansijski da potpomogne. Još pre no što je bio krenuo za Berlin, ostavio je u kući Brane Milenkovića neke svoje stvari. Dao ih je odmah na prodaju, i tako najugroženije, makar malo, na najdiskretniji način, uspeo da pomogne. Leva mu nikada nije znala šta desna daje. Za celu ovu njegovu, može se reći dobrotvornu, akciju saznala sam od samih nevoljnika. Andriću lično, sem mira za svoj rad, nikada nije mnogo ni trebalo [...] Andrić je bio taj koji je prvi stizao kod onih za koje se čulo da je neko od njihovih ispitivan, uhapšen, odveden ili... streljan. Bodrio je blago i, kao neko njima najbliži, razmišljao sa njima o načinu na koji bi mogao makar malo da im koristi. Pešao bi nekad po sat i dva, kada bi saznao da negde na periferiji može da se dobije nešto od namirnica, ma i najmanje bilo: četvrt kile šećera ili četvrt litra jestivog ulja. Žurio bi zatim kod ugroženih da im nađeno odnese i stigne da se vrati kući pre policijskog časa. Prevoznih sredstava uglavnom nije bilo“ (Pavlović 1998: 144). Ona ističe da je Andrić imao u Beograd mnogo prijatelja, a „sav stari Beograd je u njemu imao najvećeg“ (Pavlović 1998: 145). „Našim starim roditeljima bilo bi uvek bilo toplo oko srca kad bi, pod teretom svirepe okupacije, ugledali njega na svojim vratima. Pre rata, Andrićeve kolege u Ministarstvu spoljnih poslova izražavale su se uvek o njemu kao o ozbiljnom, vrednom, pouzdanom, duboko obrazovanom čoveku. Dopadljive spoljašnjosti, a pri tom nenametljiv i izuzetno skroman, ostavljao im je utisak idealiste koji ne haje za ovozemaljska blaga“ (Pavlović 1998: 146).

topte, u prijateljskoj porodici kod koje se i hranio i koja se starala za taj njegov mir koji mu je toliko bio potreban za rad. Mogu slobodno reći da su Milenkovići sve od sebe dali da mu olakšaju život, koliko god je to bilo moguće pod tom jezivom okupacijom. Celo pre podne je za svojim radnim stilom Andrić pisao, a posle podne, godinama, obilazio nevoljnike. Brinuo je stalno o drugima, dok su Milenkovići brinuli o njemu“ (Pavlović 1998: 144).

Zabilješke o Andrićevim danima kod Milenkovića ostavio je i Branko Lazarević:

Da sve to, i sve drugo, nije ono narodno „umiljato jagnje dve majke sisa“? Jer on se ume dati voleti: kad mu to treba. A zašto mu to treba? Milenkovići ga paze kao svoga. On staru Milenkovićku zove „mama“, a ona njega smatra za sina kao i svoga Branu i voli ga kao i svoju kćer i Branu“ (Lazarević 2007/I: 344).

Svoju materijalnu situaciju u okupiranom Beograd Andrić je marta 1942. godine ovako okarakterisao:

Za sada sam obezbeđen, jer živim od lične uštedevine. U Višegradu imam kuću od koje sam ranije primao oko 300. din. kirije mesečno. Od kako je Višegrad pao pod Hrvatsku, kuća mi je zaplenjena i ne primam ništa (Masonski dosije 2005: 20).

8. U septembru 1941. odlazi u Vrnjačku Banju.¹³ Krajem istog meseca (30. septembra) otputovao je fijakerom za Kruševac. Pred kraj godine, 15. novembra, biva penzionisan, ali odustaje od mesečnih prinadležnosti. Od tada živi u potpunoj izolaciji. U avgustu 1941. odbija da potpiše APEL SRPSKOM NARODU, sastavljen po nalogu Gestapoa, kojim se osuđuje otpor Nijemcima i koji je Ministarstvo prosvete uputilo srpskoj inteligenciji zalažući se za „red i mir“ i borbu protiv „crvene opasnosti“.

9. Andrić pismeno odbija 18. ili 19. septembra¹⁴ 1942. godine još jednu inicijativu. Ona je došla od predsednika prinudne uprave Srpske književne zadruge Svetislava Stefanovića koji mu je ponudio saradnju u (kvislinškoj) antologiji SRPSKA SAVREMENA PRIPOVETKA.¹⁵

¹³ Potvrdu tome nalazimo u dnevniku Marka Ristića: „Utorak, 30. IX. Marodićevi i Ivo Andrić otputovali jutros fijakerom za Kruševac [...]“ (cit. prema Popović 1991: 72). O putovanju u Vrnjačku Banju Radovan Popović piše: „Marko Ristić ga poziva da dođe u Vrnjačku Banju, gde se i on nalazi, kod svoga tasta, uglednog banjskog lekara dr Živadinovića, koji drži sanatorijum. Prihvatio je poziv i otputovao u Banju, gde najradije šeta sa Ristićem, pa čak fijakerom odlazi do manastira Ljubostinje i Kruševca“ (Popović 1992: 149).

¹⁴ Predrag Palavestra navodi kao datum 18. septembar: „Pred kraj boravka u Sokobanji, Andrić je 18. septembra 1942. godine poslao svoje znamenito pismo Svetislavu Stefanoviću kojim je odbio saradnju sa Srpskom književnom zadrugom u neprirodnim okupacijskim prilikama, i tu se čvrsto i izričito deklarirao kao 'srpski pripovedač'“ (Palavestra 1998: 22).

¹⁵ Taj je slučaj ovako opisala Leposava Lepa Pavlović: „Nešto docnije, Andrić je iz 'Srpske književne zadruge', koja je kratko vreme bila dobila komesarsku upravu, pri-

Čast mi je izvestiti Vas da mi nije moguće odazvati se vašem pozivu ni dati svoj prilog za tu antologiju.

Kao srpski pripovedač, kao dugogodišnji saradnik Srpske knjiž. zadruge i član njenog bivšeg književnog odbora, ja bih se u normalnim prilikama, razumljivo, odazvao ovom pozivu. Danas mi to nije moguće, jer u sadašnjim izuzetnim prilikama ne želim i ne mogu da učestvujem ni u kakvim publikacijama, ni sa novim ni sa ranije objavljenim svojim radovima [...] (cit. prema Popović 1992: 152).

O tome je Andrić govorio i Ljubu Jandriću:

Najužasniji je ipak bio trenutak kad su Nemci i nedićevci zahtevali od mene da dozvolim preštampanje svojih dela i da sarađujem u njihovim časopisima i štampi. Napisao sam pismo i energično odbio ma kakvu saradnju, rekavši da to ne mogu uraditi, jer moj narod pati i strada. I sada se sećam, kao da je juče bilo: jednog popodneva odneo sam to pismo na poštu i poslao ga preporučeno. Vratio sam se kući, spakovao kofer i očekivao najgore. Noćima i noćima nisam mogao da spavam očekujući agente da dođu po mene.

mio pismo kojim ga pozivaju da im pošalje jednu svoju pripovetku za antologiju naših pisaca koju nameravaju da štampaju. On je odgovorio da je prve svoje pripovetke u svoje vreme štampao u 'Srpskoj književnoj zadruzi' i da je uvek mislio da će i sve druge koje bude napisao štampati samo u njoj, ali da pod sadašnjim uslovima, u današnjici onakvoj kakva je, ne može ništa da štampa, i prema tome ništa ni njima da dà. Pismo im je poslao poštom iz Sokobanje gde je u više mahova odlazio za vreme rata. Voleo je tu banju u kojoj je mogao mirno, potpuno povučeno, na čistom vazduhu da se s vremena na vreme odmori. Po povratku u Beograd, neko mu je nagovestio da izgleda u SKZ nisu primili njegovo pismo. Poznavala sam sekretaricu 'Zadruga' još od pre rata, gospođicu Marinković, jednu stariju, veoma simpatičnu osobu. Čudila sam se da je i pod novim okolnostima ostala da radi u SKZ. Andrić me je zamolio da pokušam da je nađem i upitam da li je to njegovo pismo stiglo. SKZ se bila preselila u avliju zgrade u kojoj je i ranije bila, u ulici Kralja Milana, danas Srpskih vladara. Gospođica Marinković je imala svoju kancelariju u dnu te avlije, tako da sam mogla neopaženo u nju da uđem. *Stiglo je pismo*, zbunjeno mi je rekla, *ali ja ga nisam predala. – Kako? – Pa danas je u pitanju glava, razumete! Pismo sam sakrila. Kažite Andriću da se više za njega ne interesuje. Ostavite Vi to meni.* Andrić me je ponovo zamolio da odem do nje i da ne izađem dok mi ne pokaže pismo i preda mnom ga stavi tamo gde treba, kako bi bilo predato. Kao da je danas vidim. Jasno mi je bilo da ona ima osećaj kao da šalje Andrića na gubilište. Otvorila je drhtavom rukom duboku fioku sa leve strane svog stola, izvukla iz nje čitavu hrpu hartija. U dnu, ispod njih, bio je sakriven jedan poveliki koverat u kome je bio jedan drugi, a u tom drugom treći, Andrićev. Pružila mi ga je – *Hajde, pocepajte ga, molim Vas. – Tražio mi je*, rekoh joj, *da ne odem dok mi ne date Vašu časnu reč da ćete pismo još danas predati.* Prebledela je. Videla je da nema kud. I sama je uostalom mnogo rizikovala što je dotično pismo krila. Bila je ona jedno skroz pošteno i hrabro biće. Mnogo bih u tom trenutku dala da sam mogla ikako i njoj i Andriću da pomognem. Nažalost, to je bilo nemoguće. Pokušala sam da je nađem posle rata, ali bezuspešno. Bila je mnogo starija od mene. Verovatno da nije kraj rata ni dočekala“ (Pavlović 1998: 147).

Neprijatno mi je kad se danas pominje to pismo i taj događaj iz mog života. Beograd je bio pun rodoljuba i ne vidim razloga zašto bi mene posebno trebalo isticati. Slične stvari pletu se i oko mog povratka iz Berlina (Jandrić 1982: 163).

10. Postoji još jedan slučaj kada Andrić izvršava svoju građansku dužnost, izražava patriotska osjećanja i solidariše se sa napaćenim narodom i otporom njemačkoj okupaciji. Kada je S. B. Cvijanović 1943. godine samoinicijativno i bez saglasnosti Iva Andrića objavio njegove SABRANE SPISE (u koje je uključio EX PONTO, PUT ALIJE ĐERZELEZA i NEMIRE), pisac je odlučno reagovao i zatražio da se oni povuku iz prodaje. Izdavač je prihvatio protest i o tome pismeno obavijestio Andrića 22. aprila 1943. godine.

Vaše tri knjižice: EX PONTO, PUT ALIJE ĐERZELEZA i NEMIRI, dao sam ukoričiti u jednu celinu, pod naslovom „IVO ANDRIĆ, SABRANI SPISI“ i pustio ih pre 14 dana u prodaju, isključivo po svojoj inicijativi i za svoj račun, bez prethodnog pitanja i znanja i ikakvog učešća Vašeg u toj stvari.

Međutim, na Vašu želju, koju ste mi danas saopštili, povukao sam još danas iz prometa i prodaje preostala tri primerka te knjige, dok je ostalih 12 primeraka knjige prodato (ukoričeno je svega 15 primeraka).

Ujedno sam obustavio svako dalje korišćenje i prodaju te knjige pod gornjim naslovom, niti ću to ili slično ubuduće činiti bez Vaše naročite dozvole i pristanka.

S. odl. poštovanjem S. B. Cvijanović (cit. prema Jandrić 1982: 163).

Andrić je dobio jedan primjerak SABRANIH SPISA i na njemu ostavio zabilješku:

Ovu čudnu knjigu izdao je S. B. Cvijanović za vreme rata 1941–1944. godine, bez moga znanja i odobrenja. Poslao sam mu odmah svog advokata i zapretio tužbom i batinama. Na to je on povukao „knjigu“ i napisao mi pismo u kom priznaje svoj nepravilan postupak... (Jandrić 1982: 163).

11. Već prve godine boravka u Beogradu Andrić dolazi pod udar policije zbog optužbi da je bio član Masonske lože. Ovo potvrđuje i upitnik koji je Andrić popunio 22. marta 1942. u Beogradu na zahtjev Izvanrednog komesarijata za personalne poslove pri Predsjedništvu vlade generala Milana Nedića. Andrić je taj dokument predao 27. marta 1942. i u njemu priznao članstvo u masonskoj organizaciji:

Kad mi je ponuđeno da stupim u slob. Zidarsku ložu, bio sam mlad čovek koga nisu privlačili ni društvene zabave ni partijsko-političku život. I vrlo sam rado prihvatio priliku da se nađem u društvu ozbiljnih i dobronamernih ljudi, gde bih mogao, možda, i koristiti zemlji i društvu i usavršavati se i podići lično (Masonski dosije 2005).

ali nije mogao da se sjeti matičnog broja pod kojim je bio zaveden. Kako je došlo do stupanja u tu organizaciju, Andrić opisuje na ovaj način:

Nekako prvih meseci 1925 god. primljen sam u ložu Preporodaj 2, koja je u to vreme radila samotalno i odvojeno od Velike Lože Jugoslavije. Tek jedno pola godine docnije loža je regulisala svoj odnos sa Vel. ložom i ušla u njen sastav. Ja sam u članstvu lože ostao otprilike godinu i po dana. U letu 1926 god. prestao sam da dolazim na sastanke a u jesen iste godine premešten sam u inostranstvo i napustio Beograd. I od

tada pa do danas nisam nikad više ni usmeno, ni pismeno, ni posredno, imao veze sa ložom čiji sam član do tada bio ni sa ma kojom drugom (Masonski dosije 2005: 17).¹⁶

U izjavi pisac ističe da je napustio masone i da više nije njihov član.

Kao što to često u društvima biva, ja sam automatski prestao da budem član, već time što se nisam za godinu dana javio loži, ni učestvovao u radu ni platio članarinu. Tako sam smatrao sam. A znam da me je i moja loža brisala iz članstva. Jer, ja sam i dolazio u Beograd na odsustvo u vremenu 1927–1933 g. i zatim proveo šest godina stalno u Beogradu (1933–1939 g.), ali nikad niko od članova lože nije me ni pozvao na rad niti me tretirao kao člana. Moje članstvo je dakle ugašeno pre petnaest godina; ono je trajalo kratko, i ja nisam imao prilike ni da obnašam neke časti i zauzimam položaje u loži ni da stečem neka veća iskustva.

Posle istrošene godine dobio sam stepen majstora i na njemu ostao do napuštanja lože (Masonski dosije 2005: 18).

Iz Andrićeve izjave saznajemo da nije redovno posjećivao sjednice masona i da se samo jednom uključio u njihovu aktivnost predavanjem o kulturnoj historiji Bosne pod Turcima. Takođe nije koristio masonski znak. One koji su ga uveli u ložu naziva nacionalistima dodajući da su se zalagali za državno jedinstvo, građansku slogu i vjersku toleranciju. Andrić ističe da je postao član Slobodnih zidara kao sekretar Ministarstva inostranih poslova i da je na tom radnom mjestu napustio ložu (Masonski dosije 2005: 19). Po njegovim riječima članstvo je u loži trajalo kratko, bez bilo kakve funkcije.¹⁷ Vjerovatno je ovo objašnjenje

¹⁶ Nenad Petrović daje sljedeće podatke o ovoj organizaciji: „Loža ‘Preporodaj’ (ili ‘Preporod’) spadala je u red mladih loža nastalih u Beogradu. O datumu njenog nastanka vlada nesaglasnost – 1922. ili 1925. godina. Osnovana je zaslugom Vojislava Kujundžića (prvog propagatora kremacije u Srba). Krajem 1931. imala je dvadeset jednog člana. Ukinuta je 1937“ (Masonski dosije 2005: 25).

¹⁷ Nenad Petrović je iznio skeptično mišljenje o ključnoj tački u Andrićevom iskazu: da je usljed neaktivnosti spontano prestao biti član slobodnih zidara: „Tako nešto malo je verovatno – protivilo bi se strogim masonskim načelima. Pokazali smo da je bivši diplomata ovde zaobišao istinu. Ono što dodatno stvara zamršenost jeste indicija da je posle izlaska (ili isključenja) iz lože ‘Preporod’ Andrić ušao u ložu ‘Dositej Obradović’ takođe u Beogradu. O tome svedoči ‘Spisak masona aktivnih činovnika i penzionera’ nastao neodređenog datuma za vreme okupacije gde se pod brojem sedam navode podaci: Andrić Ivo, poslanik u Berlinu u penziji, lože D. Obradović i Preporodaj, adresa stana Prizrenska 9/II. Iz ovoga se može zaključiti kako je vlastima bilo poznato da je prešao iz jedne u drugu ložu a titulisanje sa ‘poslanik u penziji’ upućivalo bi na to da Andrić iako je UREDBOM podlegao gubitku svih stečenih prava ipak (nečijom voljom) nije izgubio svoje prinadležnosti (penziju). Da li smo u pravu kada ovako rezonujemo o tome neka sude druga istraživanja“ (Masonski dosije 2005: 28). Slijedi i ovaj zaključak: „Ivo Andrić je kao i ostali članovi mističnog bratstva ostao veran zakletvi. ‘Otkrio’ je samo ono što se moglo saznati iz literature o slobodnim zidarima a što su oni sami strogo dozirano puštali u javnost. O bitnim stvarima posvećenih u tajne, ukoliko je Andrić to zaista bio ‘profanima’ nikada ne sme govoriti. To je zakon ćutanja i solidarnosti

bilo uvjerljivo, o čemu govori i to što poslije toga nisu prema Andriću preduzimanе nikakve represivne mjere, iako su se odmah po dolasku Nijemaca masoni našli na udaru pa je samo u noći između 4. i 5. nobembra 1941. uhapšeno u Beogradu oko 200 viđenijih građana, među njima i 60 pripadnika masonskih loža (Masonski dosije 2005: 21).

12. Prema pisanju Boba Juričića Andrić je za od 1941. pa do kraja rata bio faktički u kućnom pritvoru.

Na dan 8. augusta 1941. godine ambasador Brazila u Berlinu, Cyro de Freitas, nazvao je telefonom Weizsackera i raspitao se za mjesto boravka i zdravstveno stanje bivšeg jugoslavenskog poslanika Ive Andrića. Državni sekretar je rekao da ne zna. Međutim, da bi smirio vlastitu radoznalost, proveo je kratku istragu preko protokolarnog odjeljenja Ministarstva: „Gdje je Andrić i kako je?“ Nije poznato da li je ikada primio odgovor na ovo pitanje (Bob Juričić 1989: 221).

O tim teškim danima 1941. Andrić je govorio Kostu Dimitrijeviću:

Godine 1941, posle propasti moje zemlje, našao sam se u Beogradu [...] Jedan strani novinar napisao je tada da je Beograd najnesrećniji grad u Evropi. Ne znam, ali nesrećan je bio. Pa ipak danas mi je mило da sam to vreme proveo sa svojim narodom... To je za mene bio prelom u mnogom pogledu. Prošao sam tešku i veliku školu. Spasavao sam se radom [...] (Dimitrijević 1981: 57).

U kontekstu tih okolnosti i razmišljanja o sumornoj stvarnosti Andrić je napisao kratak zapis NOĆNI RAZGOVOR 1941. i štampao ga početkom 1946. u kalendaru NAPREDAK.

13. U jednoj ocjeni Andrića kao diplomate koju je sačinio „neko“¹⁸ iz Ministarstva inostranih poslova neposredno poslije Drugog svjetskog rata ističe se da se Andrić „tokom okupacije držao korektno i povučeno“ (Glišović 2012: 846).

14. Kao penzionisani diplomata i u vrijeme ratnog stanja Andrić je izišao iz aktivne politike i sav se koncentrisao na književno stvaralaštvo. Međutim, to ne znači da nije obraćao pažnju na zbivanja oko sebe. Naprotiv, on je pažljivo pratio događaje, ali je bio veoma obazriv prema svim pokušajima uvlačenja u političke tokove (to ističe i Radovan Popović kada kaže da je tada Andrić zatvoren, nepovjerljiv, rezervisan prema svakom nepoznatom – Popović 1991: 72). Inicijative za uključivanje u politiku dolazile su i od hrvatskih i od srpskih vlasti. Prve su mu predlagale nastavak diplomatske karijere, a druge su nastojale da ga pridobiju na svoju stranu. To je pokušao da uradi i Ravnogorski pokret na čelu sa Dražom Mihajlovićem, ali im u tome nije uspjelo. Nama dostupni

među 'braćom' od kojeg ni potonji dobitnik Nobelove nagrade nije hteo odstupiti. Začudo, međutim, činjenica da se ni vlasti iako deklarirane kao antimasonske nisu baš preterano trudile da iz njih izvuku priznanja“ (Masonski dosije 2005: 29).

¹⁸ Dušan Glišović pretpostavlja da je nepotpisani autor najvjerovatnije iz Dalmatinske Zagore.

izvori ukazuju na to da je Andrić imao kontakte sa njima ali da se sve na tome i završilo. Navešćemo nekoliko argumenata u prilog ovakvog zaključka.

U pomenutom izvještaju nepoznatog autora jedan dio naslovljen je kao *Stav prema Nediću i Draži Mihailoviću*. U njemu se, između ostalog, kaže:¹⁹

Antinedićevac od samog početka, Andrić je s divljenjem primio prve vesti o ustanuku u Srbiji. Rodoljub, koji u to doba svakako još konservativan i smatrajući da njegovo rodoljublje zahteva lojalnost i odanost kralju i kraljevskoj vladi. Andrić je dugo vremena verovao da su takozvane „nacionalističke“ snage sa Dražom Mihailovićem one koje treba da se nalaze na čelu oružanog sukoba sa Nemcima. Vaspitanje predrasuda činile su ga dugo vremena nesposobnim da bi mogao shvatiti kako bi se „internacionalisti“ mogli boriti za nacionalno oslobođenje. Činjenice su ga naterale da misli, i on počinje da revidira svoje zablude, predrasude i iluzije. U poslednjoj fazi okupacije, kada su četnički zločini postali toliko očigledni i kada je u inostranstvu Purić zamenio Slobodana Jovanovića, Andrić je počeo preživljavati dublju moralnu-političku krizu.

Od tog vremena vidjan je često sa književnikom Markom Ristićem u vremenu kada se konačno radilo da se oslobodi svojih unutrašnjih veza sa čitavim jednim svetom i jednom klasom za koju je verovao da je u suštini nacionalno poštena, u čijem se okviru on dotada kretao i postigao sve uspehe (cit. prema Glišović 2012: 847–848).

Dalje slijede dva pasusa naslovljena kao *Odnos prema NOP* [Narodnooslobodilačkom pokretu]:

Danas on želi iskreno da učestvuje u izgradnji nove države, i da lojalno pomogne obnovu države. On sebe (izgleda) smatra pre svega kao književnika, a to je nesumljivo jedan faktor od njegove iskrene lojalnosti prema današnjem stanju, što više, jer su njegova dela bila priznata i afirmisana, odmah posle oslobođenja Beograda (cit prema Glišović 2012: 848).

Branko Lazarević u dnevniku koji je vodio tokom rata na nizu mjesta spominje Andrića. U zapisu od 20. novembra 1946. stoji sljedeće:

Ja ga malo bolje poznajem i razaznajem se u njemu više tek od početka ove druge okupacije. Za vreme prve, došao je iz Nemačke, i došao je jedini od svih drugih (jer su konzule zadržali u internaciji). Nemačko poslanstvo se redovno interesovalo za njega, sa simpatijama, ali se on držao rezervisano. Za penziju se nije javljao. Interesovao se za njega i Zagreb, ali se on i tu rezervisano držao. U početku se nešto interesovao za Ravnogorski pokret, i čak se tvrdi da je pisao i neka ohrabrujuća pisma nekim četničkim vođama iz Hercegovine, ali to nije dokazano, i ja sumnjam da bi se on na to rešio. Što se tiče komunista, on je imao veza sa Markom Ristićem, ali im nisu otišle. Za sve vreme te okupacije, nikad i ni za šta nije bio čak ni saslušan. Proveo je u miru i pisao je. Našao je više nego porodično utočište kod Brane Milenkovića, advokata, čiju je majku nazivao „majkom svojom“. Kad nije u Sarajevu, gde je on narodni poslanik i član prezidijuma, kod Milenkovićevih je na stanu i na hrani (Lazarević 2007/I: 340).

¹⁹ Tekst navodimo u originalu, bez ispravljenih štamparskih i jezičkih grešaka.

Vladimir Dedijer ističe da su životna stvarnost u drugom svjetskom ratu, nezapamćena bujica masovne nasilne smrti, vrijeme „kakvo istorija nije zapamtila“ uticali na to da Andrić vidi istorijski proces u njegovom totalitetu (Dedijer 1979: 50).

Bili su to dani vešanja na Terazijama, dani Glavnjače, Jajinaca, Banjice, Gestapoa i genocida. I kao pisac, kao subjekt koji je i sam deo istorijskog totaliteta, jer je to jedini put totalne izmene te i takve stvarnosti, Andrić piše svoje velike istorijske romane, o nužnosti otpora protiv zla, o mogućnosti odbrane, da se može i mora izdržati, o trajanju kao životnom smislu u očuvanju identiteta naroda (Dedijer 1979: 50).

Ovaj istoričar iznosi Andrićeva kazivanja koja se odnose na vrijeme okupacije i na povezanost toga vremena sa vremenom mladobosanaca, čiji je pristalica bio, tačnije vraća se na mladobosance viđene iz stvarnosti otpora beogradske omladine u ljeto 1941. godine. Iako je ponekad svraćao u Andrićevu kuću, Dedijer ga nije htio da pita o preokupacijama iz mladalačkih dana, niti je on, „kao skroman i dostojanstven čovek“, o tome govorio. Samo jednom prilikom, spontano, Andrić je, prvi i posljednji put, Dedijeru spomenuo mladobosanske dane – u šetnji Pionirskim parkom (prijašnjem zatvorenom Dvorskom baštom, na koju gleda kuća u kojoj je stanovao u Beogradu u Ulici proletherskih brigada, tadašnjom Dvorskoj ulici). Dedijer objašnjava kako je do razgovora došlo.

Pitao me čime se bavim poslednjih nedelja, a ja mu rekoh da tražim i obilazim partizanske grobove, da sam vodio duge razgovore, pred polazak u Beograd, sa svojim susedom na Bohinju Janezom Milčinskim, stručnjakom za sudsku medicinu, kako bi se mogao pronaći grob Mustafe Golubića, prvog mladobosanca, koji je sahranjen tu možda baš ispod naših nogu, u parku, i to sahranjen tajno pošto su ga gestapovci prosto na komade izrezali kada im je u leto 1941. pao u ruke, a da im po svetom hajdučkom pravilu nije hteo ni reći da kaže. Pričao sam Andriću da ga krvnici nisu mučili samo zbog njegovog tajnog revolucionarnog rada u Beogradu 1941. godine, nego da su došli specijalni izaslanici iz Berlina da ga ispituju šta sve zna o sarajevskom atentatu i koncima zavere.

Na to je Andrić mirno reagovao:

„Šta bi prekopavali park, šta bi mu kosti uznemiravali, on nema lepšeg groba od radosti ove dece koja se naokolo igraju“, rekao je Andrić i otpočeo mirnim rečima svoje pripovedanje o drugu iz mladosti, o čoveku revolucionaru Mustafi Golubiću, o mladobosancima, o vremenu koje teče, kao da su 1914. i 1941. jedno isto doba, da su omladinci koji su jurišali u Beogradu na nemačke kioske i palili njihove novine, u julu 1941. i, najčešće, davali svoj život, jedna te ista generacija mladih mučenika iz 1914. godine, da je Mustafin život bio jedinstven proces, da ih je on i jedne i druge povezao (Dedijer 1979: 51).²⁰

²⁰ Dedijer dodaje da su ovaj ton i ova misao ugrađeni u roman NA DRINI ĆUPRIJA te navodi citat iz njega: *Bilo je i biće zvezdanih noći nad kasabom, i raskošnih sazvežđa i mesečina, ali nije bilo i bogzna da li će još biti takvih mladića koji u takvim razgovorima, sa takvim mislima i osećanjima bdiju na kapiji. To je naraštaj pobunjenih anđela, u*

Galina Tvaranović ističe uslove u kojima je pisac ratne godine u Beogradu.

Dan za danom – naređenja, zabrane, beskonačne kao i žrtve na vešalima Kalemegdana, nekada živopisnog, a sada strašnog dela Beograda, pred očima – ruševine voljenog grada koji su fašisti bombardovali u zoru šestog aprila, kada su prešli jugoslovensku granicu. A vesti sa Istočnog fronta – jedine nade – govore o bolnim neuspesima. Na šta se osloniti? Ivo Andrić osmišljava stvarnost kroz istoriju naroda. Bosna početkom 19. veka. – TRAVNIČKA HRONIKA, četiristo godina od 15. do 16. veka nad Drinom – sadržina su romana NA DRINI ČUPRIJA (Tvaranović 1991: 197).

Autorica postavlja dva retorična pitanja: 1. šta može da se suprotstavi slijepoj rušilačkoj sili, koja gospodari cijelim svijetom i 2. ne označava li rušenje mosta na Drini uništavanje cijelog „onog pitomog cvetnog kraja sa svim što na njemu postoji, i svo dom južnog neba nad njim“ (Tvaranović 1991: 203).

O tome kako je Andrić provodio okupacijske dane svjedoči i poznati beogradski novinar Miroslav Radojčić. On se prilikom oslobođenja Beograda, oktobra 1944, slučajno susreo sa piscem i to ovako opisao²¹:

[...] Zatekao sam se u tom času u Brankovoj ulici i poslednji prizor koji ću upamtiti, bio je trk jednog nemačkog voda u šlemovima u pravcu Terazija. Utrčao sam u prva vrata kod kojih sam se našao – bila je to visoka kuća tačno preko puta Zlatnog burenceta [...]

[...] Negde pri vrhu stepeništa morao je biti treći ili četvrti sprat, čekao me je zaista neobičan prizor koji je toliko odudarao od tih prestravljenih scena u podnožju stepeništa, da sam se u sebi morao i nasmejati. Čovek srednjih godina, zagrnut mantilom i sa šeširom na glavi i naočarima crnog okvira na očima, sedeći za stolom koji je izneo pred vrata svog stana, bio je zadubljen u čitanje knjige. Ličio je na dostojanstvenog profesora potpuno isključenog iz svega što se oko njega dešavalo. Dok me još nije primetio, bacio sam pogled na otvorenu stranicu i video da je čitao KOLOMBU [...]

[...] „Andrić, Ivo Andrić“, predstavio se na onaj nenametljivi, običan način, na koji se predstavljaju toliki slučajni poznanici, a da se izgovorena imena ne čuju ili ne upamte...

[...] I sad se izvanredno sećam njegovog malog monologa:

Ovo je naravno jedna ljuta bitka, ali ovo je pre svega pobeda jedne revolucije. Sve će se menjati, jer svaka revolucija uništava stare vrednosti i stvara svoje nove. I svaka ima svoje snove. Ja to znam, ja sam to jedanput i sam doživeo [...]

onom kratkom trenutku dok još imaju i svu moć i sva prava anđela i plamenu gordost pobunjenika [...] Teško je zamisliti opasniji način da se uđe u život i sigurniji put ka izuzetnim delima ili ka potpunom slomu. Samo najbolji i najjači među njima bacali su se zaista sa fanatizmom fakira u akciju i tu sagarali kao mušice, da bi od svojih vršnjaka odmah bili slavljani kao mučenici i svetitelji (jer nema naraštaja koji nema svoje svetitelje) i podizani na pijedestal nedostižnih uzora (Dedijer 1979: 51).

²¹ Tekst je nosio naslov SVE ĆE SE MENJATI, a objavljen je u beogradskoj POLITICI 19. oktobra 1971.

[...] Nisam mogao odoleti a da mog sagovornika ne upitam, direktno i neposredno – kako je to moguće učiniti samo u mlađem dobu života – gde će on biti u tome što dolazi. Pogledao me je pravo u oči i onda je više kao da razmišlja o nečem drugom a ne o sebi, isto tako smireno i odmereno rekao:

Znate, mladi prijatelju, u ove četiri godine pod okupacijom imao sam dva cilja: da ostanem živ, i da ostanem čovek. Mislim da sam ih oba ostvario. Sada, kao što rekoh, dolazi novo društvo koje će zidati svoje. Ako me ono prihvati, daću mu sve što još mogu da mu dam. Ako me ne prihvati, naprosto ću odživeti ostatak ovozemaljskog veka.

Ne znam da li sam ikad u životu osetio tako duboko da iza izgovorenih reči stoji ceo čovek, kao što sam osetio kad je to izgovorio taj smireni i dostojanstveni čovek, s kojim ću se ubrzo rastati na isti nenametljiv način, na koji smo se i sreli (cip. prema Dimitrijević 2010: 96).

Kosta Dimitrijević ističe da je Andrić u „najcrnjim danima“ Beograda, živeti sasvim povučeno, pred sobom imao samo tri zadatka: preživjeti, ostati čovjek i na osnovu decenijama prikupljane građe napisati hroniku o Bosni pod tuđinskom upravom, a zatim citira Dušana Matića koji je za pisca rekao:

Mrzeći rat odlučio je da se povuče u svoju stvaralačku samoću [...] Napisao je ne jedan roman nego tri knjige, svake godine po jednu, za te godine robovanja i veličine! Jer, ova tri Andrićeva dela upravo daju sjaj toj veličini [...] (Dimitrijević 1981: 57).

Dimitrijević navodi neke kontakte koje je Andrić imao u to vrijeme u okupiranom Beogradu.

U teškim danima okupacije Andrića su povremeno posećivali zemljaci i pričali o zverstvima ustaša preko Drine. Kad je od njihove kame 1941. prebegao Milorad Gavrilović, piščev školski drug, posetio ga je u Prizrenskoj ulici i uzbuđen sa gnušanjem opisivao zlodela krvnika prema srpskom življu, a Andrić se, po njegovom sećanju, sneveselio i ostao prosto bez reči: „Bio je, sjećam se, tada zbog progona njegovih zemljaka, veoma utučen“, kazuje Gavrilović. „Nikad ga takvog nisam više video. Zbog njegovog držanja i plemenitosti narod ga ovde veoma poštuje...“ (Dimitrijević 1981: 56).

O teškom životu u Beogradu piše i Radovan Popović:

Njega više ne uzbuđuju ni pisak sirena, ni pucnji koji se povremeno čuju. On sedi u svojoj isposnički nameštenoj sobi – na podu bosanski ćilim, na ćilimu garnitura „konjičkih peškuna“ (bosanski rezbareni stočići rađeni u Konjicu), mali писаći sto na kome je porculanska minijatura Omer-paše Latasa, kupljena u nekoj od berlinskih antikvarnica, a u uglu koferi.

posebno u vrijeme bombardovanja.²² Ali i u takvoj situaciji on odbija da napusti Beograd.

²² „Sve su češći znaci za uzbunu. Oko 600 savezničkih četvoromotornih bombardera nadletelo je Beograd 16. i 17. aprila – stradalo je preko hiljadu građana, razrušene

Postao je pomalo nihilist – živio je od danas do sutra. Prijatelji koji su ga sretali govorili su mu da treba ići iz Beograda, da su mogući napadi, bombardovanja, da je opasnost sve veća, a on bi ih pitao: zašto i kuda? Predavao se sudbini – bez ichega! (Popović 1992: 150).

15. Dodajmo da je u vrijeme okupacije (1942), vjerovatno, prvi put izjasnio kao Srbin,²³ i to *bez vere*. To se vidi iz svjedočenja Leposave Lepe Pavlović.

Jednoga dana, još uvek pod okupacijom, 1942. godine, ulazeći nam u kuću, Andrić još sa vrata reče da upravo dolazi iz policije. „Nisu valjda sad i Vas počeli da zivkaju?“, upita moj otac zabrinuto. – „Ne, ne, sam sam otišao.“ Iz kaputa je izvadio svoju legitimaciju i pružio mi je: – „*Evo, pročitajte, molim Vas... naglas.*“ Legitimacije su tada bile slične današnjim, samo što se, uz narodnost, morala upisivati i veroispovest. „Ime: *Ivo*“, čitala sam, „prezime: *Andrić*; narodnost: *srpska*; veroispovest: *bez vere*...“ – „*Evo, zbog te rubrike sam bio u policiji*, prekide me on. U ranijoj legitimaciji stajalo je da sam vere katoličke.“ – „Razumem ja da ste tu rubriku hteli da izmenite“, dobaci otac, „ali zašto ste metnuli: bez vere? Danas u ovoj četrdeset i drugoj to je najopasnije. Jedino su komunisti ti koji stavljaju: bez vere.“ – „*Tačno, nisam na to mislio, a suviše sam već zašao u godine da bih prelazio u pravoslavlje, kad to nije iz ubeđenja. Nemam ja ništa protiv katoličke vere kao takve; ali da ostanem dalje u njoj danas, nemoguće mi je. Dobro poznajem sve ove u Zagrebu. Gospodinu Stepincu bilo je dovoljno da, nedeljom pri održavanju mise, gore sa amvonu, kaže samo tri reči. Nijedna vlas ne bi nedostajala ni na jednoj srpskoj glavi. Ali gospodin Stepinac nije našao za vredno da te tri reči izgovori. A ja u ovim vremenima ne mogu pripadati jednoj religiji na čijem se čelu, u mojoj zemlji, nalazi jedan Stepinac*“ (Pavlović 1998: 148–149).

Neke podatke o Andrićevim nacionalnim i vjerskim opredjeljenjima u vrijeme okupacije nalazimo i u dnevniku Branka Lazarevića.

Kad danas stranci lome kičmu Srbiji i kad se svaki iole čestitiji Srbijanac povukao i trpi, on [Ivo Andrić] se, istina sramežljivo i prilično zavijeno, na neki način kao da sveti nekome. On se do sada držao isključivo Beograda: još od Mlade Bosne. Iako je stvarno katolik i Hrvat, socijalno, politički i kulturno se osećao Srbinom. Kad je Ljubo Vizner sastavljao Antologiju hrvatskih pripovedača, on je odbio učešće. Kad je Državna štamparija izdala zbirku, srpsku zbirku pripovedaka *IZ VELIKIH DANA*, on je dao, a kad je Krešimir Georgijević, u istome državnom izdanju, dao hrvatske pripovedače, on je odbio. Dao je, pak, za jednu slovačku antologiju srpskih pisaca. I u svemu drugome držao se Beograda i Srba. Za vreme nemačke okupacije i Nezavisne države hrvatske, poručivano mu je iz Zagreba i nudeno vazdan stvari, pa i diplomatski položaj, ali je on to odbijao (Lazarević 2007/I: 350).

16. O beogradskim ratnim danima, posebno o bombardovanjama, o kojima će kazati i ovo:

mnoge kuće, mnogo ljudi je ranjeno... Porušeni su svi mostovi na Dunavu i Savi, oštećen je vodovod, električna mreža...“ (Popović 1992: 154).

²³ Slično izjašnjavanje nalazimo i u pomenutom pismu predsjedniku Srpske književne zadruge u kome kaže da je „*srpski pripovedač*“ (cit. prema Popović 1992: 152).

Da, Nemci su 6. aprila 1941. godine bombardovali Beograd. A znate li vi, kojim slučajem, molim vas, da je na taj isti dan, samo sedamdeset i četiri godine ranije, dakle tačno licem na 6. april 1867. godine, proglašeno svečano oslobođenje Beograda od Turaka. Samo se čudna sudbina mogla tako poigrati s našim glavnim gradom (Jandrić 1982: 161–162).

Andrić je ostavio zabilješke u vidu dnevnika koji su djelimično objavljeni (Andrić 1982, 1998) i protumačeni (Palvestra 1982, 1998). Ali to je predmet druge studije.

Literatura

- Andrić 1981: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*. Knj. 1–17: Urednik Vuk Krnjević. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda.
- Andrić 1982: Andrić, Ivo. Ratni dnevnik. Priredio Predrag Palavestra. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. I, sv. 1. S. 277–291.
- Andrić 1998: Andrić, Ivo. Ratni dnevnik. Priredio Predrag Palavestra. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. XVII, sv. 14. S. 7–18.
- Dautović 2008: Dautović, Sava. Pra-Ćuprija. Prikaz prve verzije romana NA DRINI ĆUPRIJA Ive Andrića. In: *NIN*. Beograd. God. 58, br. 3015, 9. oktobar 2009, s. 45.
- Dedijer 1979: Dedijer, Vladimir. Književnost i istorija u totalitetu istorijskog procesa. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. DV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 33–130.
- Dimitrijević 1981: Dimitrijević, Kosta. *Ivo Andrić*. Gornji Milanovac: Dečje novine. 124 s.
- Dimitrijević 2010³: Dimitrijević, Kosta. *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*. Beograd: Prometej. 197 s.
- Glišović 2012: Glišović, Dušan. Ivo Andrić, *Kraljevina Jugoslavija i Treći rajh 1939–1941: Prilog proučavanju jugoslovenskih i srpskih političkih i kulturnih odnosa sa Nemačkom, Austro-Ugarskom i Austrijom*. Beograd: Službeni glasnik. 884 s.
- Jandrić 1982²: Jandrić Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: Veselin Masleša. 461 s.
- Juričić 1989: Juričić Bob, Želimir. *Ivo Andrić u Berlinu 1939–41*. Preveo Ivo Šoljan. Sarajevo: Svjetlost. 236 s.
- Karaulac 2000: Karaulac, Miroslav. *Ivo Andrić: Pisma (1912–1973) – Privatna pošta*. Novi Sad: Matica srpska. 516 s.

- Lazarević 1962: Lazarević, Branko. Andrićev kompleks. In: Đurić, Vojislav (gl. urednik). *Ivo Andrić*. Beograd: Institut za teoriju književnosti i umetnosti. S. 331–333.
- Lazarević 2001/1: Lazarević, Branko. *Dnevnik jednoga nikoga*. Prvi deo (1942–1946). Priredio Dušan Puvačić. Beograd: Zavod za udžbenike. 457 s.
- Lazarević 2001/2: Lazarević, Branko. *Dnevnik jednoga nikoga*. Drugi deo (1947). Priredio Dušan Puvačić. Beograd: Zavod za udžbenike. 585 s.
- Masonski dosije 2005: Masonski dosije Ive Andrića iz 1942. godine. Priredio Nenad Petrović. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. XXIV, sv. 22. S. 13–31.
- Palavestra 1982: Palavestra, Predrag. Komentar uz RATNI DNEVNIK IVE ANDRIĆA. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. I, sv. 1. S. 293–300.
- Palavestra 1998: Palavestra, Predrag. Andrićev dnevnik iz Sokobanje. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. XVII, sv. 14. S. 19–25.
- Pavlović 1998: Pavlović, Leposava Bela. Sećanja na Ivu Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. XVII, sv. 14. S. 135–153.
- Peković/Kljakić 2012: Peković, Ratko; Kljakić, Slobodan. *Angažovani Andrić 1944–1954: Društveni rad, govori, predavanja, članci, putopisi, reportaže...* Beograd: Glasnik. 300 s.
- Popović 1991: Popović, Radovan. *Balkanski Homer ili život Ive Andrića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 132 s.
- Popović 1992: Popović, Radovan. *Andrićeva prijateljstva: Biografija nobelovca*. Gornji Milanovac Beograd: Dečje novine – Prosveta. 309 s.
- Popović 2005: Popović, Radovan. *Andrić i Višegrad*. Beograd: Čigoja štampa. 79 s.
- Tartalja 2008: Tartalja, Ivo. Pra-Ćuprija. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 27, sv. 25. S. 7–50.
- Tvaranović 1991: Tvaranović, Galina. Mostovi (Mlečni put Kuzme Čornog – NA DRINI ĆUPRIJA Ive Andrića). In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 9–10, sv. 7. S. 196–207.
- Vučković 2006: Vučković, Radovan. *Andrić, paralele i recepcija*. Beograd: Svet knjige. 253 s.
- ZIA-www: Naslovna strana prvog izdanja. In: http://www.ivoandric.org.rs/html/na_drini_cuprija.html. Stanje 14. 7.2012.
- Branko Tošović (Graz)

Die Tage der Besatzung und die BRÜCKE

Vorliegende Analyse besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil werden grundlegende Informationen zum Roman DIE BRÜCKE ÜBER DIE DRINA gegeben, wobei im Besonderen die

Art und Zeit der Entstehung des Werkes erläutert werden. Im zweiten Teil ergeht eine Betrachtung des Lebens und Schaffens von Ivo Andrić in den Jahren von 1941 bis 1944.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at